

Danyi Gábor és Vigvári András

Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban

Absztrakt: A tanulmány, amely a *Replika* folyóirat jelen tematikus számához készült bevezetőként, az informalitás és az informális társadalmi gyakorlatok gazdag szakirodalmába kínál betekintést. A tanulmány első két fejezete az informalitás elméleti megközelítéseit és fogalomtörténetét mutatja be, a hosszútávú félperifériás fejlődés közép-kelet-európai kontextusában. A tanulmány harmadik és negyedik fejezete az informalitás szakirodalmát a szocialista és poszt szocialista Magyarország és Lengyelország példáján keresztül veszi szemügyre. Az áttekintés során az igazodási pontokat azok a megközelítések kínálják, amelyek az informalitásra válsághelyzetre adott válaszként, ellenállási formaként, valamint társadalmi örökségként és áthagyományozódó tudásként tekintenek. Ezek a szempontok azonban korántsem állnak kizáró viszonyban egymással, inkább olyan sajátosságokat képeznek, amelyek az informalitás zavarba ejtően sokszínű jelenségének különböző, egymással kompatibilis oldalait jelenítik meg. A *longue durée* perspektívájából vizsgálva az informális gyakorlatok egy hosszútávú társadalmi adaptáció részeként ragadhatók meg, amely a felhalmozódott társadalmi tudást olyan új adaptív formákká és gyakorlatokká alakítja át, amelyek a félperifériás társadalmak változó szükségleteire reagálnak.

Kulcsszavak: informalitás, Lengyelország, szocializmus, poszt szocializmus, gazdasági válság, munkanélküliség, adaptáció, ellenállási forma, társadalmi örökség

Informalitás: fogalomtörténet és megközelítések

„Az informalitásnak sokkal inkább története van, mintsem definíciója” – írja Alena V. Ledeneva az informalitás fogalmi tisztázásának nehézségeire utalva (Ledeneva 2018: 1). Az informalitás fogalma, amelyet az 1970-es években lezajló globális gazdasági-társadalmi szerkezetváltozás hívott életre, azóta is a szociológiai és kulturális antropológiai kutatások egyik legnépszerűbb kutatási kérdése (Hart 2000; Ledeneva 2018). Az első informális gazdaságra és az ahhoz kapcsolódó stratégiákra összpontosító vizsgálatok a harmadik világ metropoliszait tanulmányozták, és arra voltak kíváncsiak, hogy a vidékről városokba vándorolt tömegek milyen gazdasági-társadalmi szerveződések hoztak létre a hagyományosan aluliparosított társadalmakban (Hart 1973).

Az informális gyakorlatok felértékelődése azonban nem csak a harmadik világbeli országokban, hanem a gazdaságilag fejlettebb centrumországokban, illetve a szocialista tábor államaiban is megfigyelhető volt (Sampson 1987). Az 1970-es években kibontakozó „neoliberális fordulat” és az olajválság nyomán végbement gazdasági szerkezetváltozás világszerte megrendítette a formális intézmények (köztük a bér munka) hegemoniáját, ami a nem szabályozott, lokális szinten aktivizálható „szürke zónába” tartozó erőforrások felértékelődését hozta magával. Ezeknek a gyakorlatoknak és hálózatoknak a működését tekinthetjük az informális gyakorlatok alapvető vizsgálati egységének (Ledeneva 2018). A „földalatti”, „szabályozatlan”, „rejtett”, „fekete”, illetve „második gazdaság” változatos fogalomkészlete érzékeltesen mutat rá, hogy a globális szinten zajló strukturális változások hogyan csapódnak le és hoznak létre különböző lokális gyakorlatokat (Hart 2000).

Az informális tevékenységek halmaza azonban nem csak a lokális sajátosságok változossága miatt mutat vegyes képet, hanem azért is, mert maguk a kutatók is sokféle gazdasági-társadalmi gyakorlatot értenek az informalitás fogalma alatt. Míg a történeti kutatások általában a modernizációs folyamatokkal összefüggésben vizsgálják az informális gyakorlatokat, addig a szociológiai kutatások a formális intézmények ellentétéként tekintenek rájuk. E megközelítésekkel szemben az antropológiai kutatások azt hangsúlyozzák, hogy az informális és formális gyakorlatok közötti különbségek korántsem ilyen merevek, és sokszor nem is világosan elválaszthatók egymástól (Ledeneva 2018). Az informalitás ugyanis, hogy egy példát hozzunk, egyaránt vonatkozhat illegális tevékenységekre, amelyeknek lényegét a formális jogi gyakorlatokkal való szembenállás adja, és azokra a „szürke zónákban” zajló tevékenységekre, amelyek a formális jogi intézmények szabályozásán kívül esnek.

Az informalitással kapcsolatos kutatások közös vonása, hogy jellegzetesen kisebb közösségek (például szomszédságok, háztartások) stratégiáit vizsgálják, aminek következtében a lokális és interperszonális jellegzetességekre összpontosító nézőpontok hangsúlyosan jelennek meg bennük (Ledeneva 2018). Ebben a kontextusban az informális gyakorlatok leírása révén arról kaphatunk képet, hogy a globális strukturális változások hogyan csapódnak le egy-egy helyi közösség életében, milyen kihívások elé állítják őket, és hogy helyi szinten milyen eszközök állnak rendelkezésre a felülről jövő kihívások megoldására (Hart és Hann 2011). A mikroszintű kutatások esetében hangsúlyosan van jelen a háztartáson belüli munkavégzés társadalmi reprodukcióban betöltött szerepének vizsgálata, vagyis az, hogy a nem fizetett háztartási munkák és a háztartási szinten megjelenő bér munkán kívüli többletmunkák milyen szerepet játszanak a háztartások megélhetésében (Dunaway 2018 [2012]).

Az informális stratégiák különösen politikailag viharos és válságidőszakokban értékelődnek fel, amikor a formális intézményeket megrázó társadalmi és gazdasági folyamatok közepette kiemelt szerephez juthatnak. Ezekben a periódusokban az informális gyakorlatok gyakran politikai jelentéssel ruházódnak fel és rendszerellenes cselekvésként értelmeződnek. A közép- és kelet-európai országok huszadik századi történelmében az informális gyakorlatok egyfelől a túlélés és a bérkiegészítés magától értetődő mindennapos gyakorlataként, másfelől pedig a fennálló politikai rendszerrel és a mindenkori állammal szembeni önvédelmi reakcióként értelmeződnek (Szelényi 1993 [1988]; Sevcsenko 2015).

Az informalitás közép- és kelet-európai kontextusa

Az informális gazdaság és a megélhetési stratégiák vizsgálata a közép- és kelet-európai országokban is az etnográfia egyik legfontosabb kutatási témájaként jelentkezett az elmúlt évtizedekben. A helyi kutatók mellett a térség az 1970-es évektől kezdve számos nyugat-európai és észak-amerikai antropológus érdeklődését keltette fel, akik számára a háztartási szinten megragadható informális gyakorlatok és a szocialista második gazdaság váltak a kutatások fókuszpontjává (vö. Hann 1980; Verdery 1983; Szelényi 1993 [1988]; Sampson 1987; Pine 2002).

Az informalitáshoz kapcsolódó, régióspecifikus érdeklődés több dologban gyökerezik. Egyfelől számos kutatás kimutatta, hogy az informális munka – a kiterjedt bérmunka és az iparosodás hiánya miatt, hasonlóan a harmadik világbeli országokhoz – elterjedtebb volt a közép- és kelet-európai régióban a nyugati, iparosodott országokhoz képest, így meghatározó tapasztalatot jelentett az itt élő emberek számára. Másfelől az informális stratégiákat vizsgáló kutatások a térségben az elmúlt évtizedekben végbemenő politikai és gazdasági változásokhoz – a szocializmushoz és a posztszocialista átalakuláshoz – kapcsolódtak, és azt firtatták, hogy a végbemenő strukturális átalakulásokkal szemben milyen alulról jövő informális alkalmazkodási és ellenállási lehetőségek léteztek (vö. Szelényi 1993 [1988]; Rév 1998; Rakowski 2009; Sevcsenko 2015; Polese, Kovács és Jancsics 2017).

Az informalitás mint hosszú időtartamban megragadható „társadalmi örökség”

„A második jobbágyság és a korai kapitalizmus perifériás viszonyaira jellemző, folyamatos értékiszippantás következtében a kapitalizmus e tájon úgy-ahogy kialakulató formái másodlagosak, mozgóbbak és bizonytalanabbak voltak, s kezdettől fogva, alapszerkezeteikben függőségi viszonyokban álltak a kapitalizmus néhány száz évvel korábban létrejött válfajától” – fogalmazott Böröcz József (2017: 303). Ennek következtében, ahogy Böröcz rámutat, egy aluliparosodott, más munkaszervezeten, valamint informális és formális szférák összjátékán alapuló gazdasági szerkezet jött létre a közép- és kelet-európai országokban (Böröcz 2017: 303). Több kutató is hangsúlyozza, hogy a formális és informális gazdaság közötti kapcsolat a félperifériás gazdasági fejlődés alapvető történeti sajátossága, ami a régió globális munkamegosztásban elfoglalt pozíciójából fakad (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018).

A félperifériás országok háztartásszerkezetét és munkamegosztását vizsgáló Wilma A. Dunaway amellet érvel, hogy a háztartások gazdálkodásában és felhalmozásában történe-

ti értelemben legalább akkora szerepet töltenek be a nem bérjellegű, informális erőforrások, mint a hagyományos, bérjellegű jövedelmi formák (Dunaway 2018 [2012]). Dunaway azt a következtetést vonja le, hogy a félperifériás országok lakóinak csupán bérmunkából szerzett jövedelme nem fedezné a mindennapi megélhetésükhöz kapcsolódó kiadási költségeket, így az informális munkavégzéshez kapcsolódó tevékenységek felértékelődnek és a megélhetés elengedhetetlen részét képezik. Dunaway ezeket a háztartásokat *félproletár háztartásoknak* nevezi, hangsúlyozva, hogy a formális és informális munkaformák kombinálásán keresztül azok integrálódnak a globális szintű kapitalista tőkefelhalmozás rendszerébe (Dunaway 2018 [2012]). Az informális munka jelentősége különösen a nagy gazdasági válságok és átalakulások idején nőtt meg, amikor a bérmunkából származó jövedelmek kiesésével a nem bérjellegű, informálisan szerveződő munkaformák váltak dominánssá a háztartások megélhetésében.

A közép- és kelet-európai informalitást globális szemszögből elemző megközelítések fontos kérdése, hogy az informális munkavégzés keretében előállított javak miként kapcsolódnak a globális termelési láncokhoz. Több szerző is amellett érvel, hogy az informális keretek között végzett termelés szervesen beépül a világgazdaság termelési láncolataiba, és a bedolgozórendszereken keresztül meglehetősen kedvezőtlen pozíciót vesz fel a globális áru-termelési lánc hierarchiájában (Dunaway 2018: 62–63). Az antropológiai kutatások szintjén megragadható, informális munkát végző háztartások így voltaképpen „olyan gazdasági egység[ek], amely[ek] a globális felhalmozási folyamat különböző szintjein az egyenlőtlen felhalmozási viszonyokat rögzítik” (Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018: 19).

A félproletár háztartásszerkezet és a háztartásokban zajló informális munkavégzés a közép- és kelet-európai társadalmak meghatározó történeti tapasztalataként jelentkezik. Az informális túlélési stratégiák egyfajta „társadalmi örökségnek” és a társadalom magától értetődő tudásának tekinthetők, ami a háztartásokban a hosszú évek tapasztalata során halmozódik fel. Ebben az értelemben az informális gyakorlatok történeti beágyazottságát és folytonosságát a régióban az is megerősíti, hogy a politikai-gazdasági korszakváltások ellenére az informalitás a hétköznapi társadalmi gyakorlatokban, magatartásformákban és mentalitásban továbböröklődött, és a szükséges pillanatokban aktivizálódott.

Szocializmus, posztiszocializmus, átmenet: az informalitás mint ellenállási stratégia

A Közép- és Kelet-Európában folyó társadalomtudományos vizsgálatok sokszor kapcsolták össze az informalitás kérdéskörét a régió politikatörténeti kontextusával. A kutatások első hullámát a szocialista tervgazdaság és a háztartási szinten megjelenő informális gazdaság között feszülő ellentmondások ösztönözték (vö. Stewart 1994; Rév 1998), miközben érdeklődés mutatkozott a reciprocitáson alapuló csere és az ahhoz kapcsolódó informális gazdasági gyakorlatok iránt is (Hann és Hart 2002; Rév 1998).

Az 1970-es és 1980-as években erőre kapó kutatások mindenekelőtt a vidéki társadalmakban jelen levő informális gyakorlatokat, a kalákát, a háztáji gazdaságot dokumentálták (Rév 1998). A szocialista országokban zajló vizsgálatok másik sajátossága az volt, hogy az informalitást nem egyszerűen az öfenntartás egyik eszközének tekintették, hanem olyan, a központi újraelosztással szembehelyezkedő alternatív gazdasági és társadalmi szféraként definiálták, amely a rendszerellenes politikai lázadás kifejezéséül is szolgálhat (Szelényi 1992; Rév 1998). A kutatásokhoz kapcsolódó értelmiségi víziók nagy részét azonban az 1990-es

politikai és gazdasági átalakulások, amelyek magukkal hozták a szocialista tervgazdaság bukásával együtt az informális (második) gazdaság hanyatlását is, nem igazolták vissza. Történeti távlatból nézve az informális gazdasági gyakorlatok nem annyira az autonómia szigeteit jelentették, mint inkább a formális szocialista tervgazdasággal való szimbiózis egy formáját (Rév 1998), ahol a formális és informális erőforrások kombinációja segítette a háztartások felhalmozását (Vigvári és Geröcs 2017).

Az 1990-es évek első felében indult vizsgálatok leginkább a privatizációhoz kapcsolódó gazdasági átalakulásokat, azok intézményes kontextusát, illetve a háztartásokra gyakorolt hatását tanulmányozták (Hann, Humphrey és Verdery 2002). A 2000-es évek kutatásai azokra a társadalmi csoportokra összpontosítottak, amelyek a végbemenő gazdasági, társadalmi és politikai átalakulások vesztesei voltak. A posztszocialista átalakulás során lezajló gazdasági szerkezetváltozás súlyos következményekkel járt a háztartások megélhetésére nézve. Míg az államszocializmus idején a formális bérmunka volt az uralkodó foglalkoztatási forma, addig az 1990-es évek privatizációs folyamatai komoly változásokat hoztak a bérmunka világában. Milliók veszítették el addig stabilnak hitt munkahelyüket és kényszerültek arra, hogy más megélhetési források után nézzenek. Az átalakulások vesztes csoportjai, különösképpen a nagyipari munkásság és a termelőszövetkezetek mezőgazdasági dolgozói számára az informális gyakorlatok többé nem bérkiegészítő tevékenységet, hanem a mindennapi megélhetés elsődleges formáját jelentették, amelytől a megszilárduló újkapitalista gazdasági viszonyok között a túlélésük függött (Rakowski 2009; Ries 2009; Pine 2002; Pulay 2013; Durst 2016).

A következő fejezetekben az informalitás szakirodalmát a szocialista és posztszocialista Magyarország és Lengyelország példáján keresztül vesszük szemügyre, az utóbbira helyezve a hangsúlyt. Az áttekintés során az igazodási pontokat a fent vázolt szempontok kínálják, vagyis azok a megközelítések, amelyek az informalitásra egy válsághelyzetre adott válaszként, társadalmi örökségként, valamint ellenállási formaként tekintenek. Ezek a szempontok azonban, ahogy arra az áttekintés során igyekszünk felhívni a figyelmet, korántsem állnak kizáró viszonyban egymással, inkább olyan sajátosságokat képeznek, amelyek az informalitás zavarba ejtően sokszínű jelenségének különböző, egymással kompatibilis oldalait jelenítik meg.

Informális túlélési stratégiák Magyarországon

A magyarországi etnográfiai és szociológiai kutatások mindig is kiemelt figyelmet fordítottak az informális gazdasági stratégiák és társadalmi gyakorlatok tanulmányozására, azonban koronként más-más kérdést helyeztek a középpontba. Ezekben azonban közös, hogy az informalitásra összpontosító vizsgálatok elsősorban vidéki terekben zajlottak, rámutatva a magyarországi térbeli hierarchia (város-vidék) és a bérmunkához való hozzáférhetőség kapcsolatára. Az erőforrás-hiányos vidéki terekben az informális munka bérkiegészítő szerepe egy olyan politika- és gazdaságtörténeti korszakokon átívelő tapasztalatként jelentkezett, amely kulcsfontosságú szerepet játszott a lokális társadalmi viszonyok szervezésében.

A vidéki Magyarország informális gyakorlatainak társadalmi előzményei kétségtelenül a paraszti társadalomban fellelhető reciprocitási gyakorlatokig nyúlnak vissza. Az 1970-es években a paraszti társadalom átalakulását vizsgáló kutatások egyik legfontosabb tanulsága az volt, hogy a szocializmus időszaka alatt a falusi társadalmakban végbemenő modernizá-

ciós folyamatok a várakozások ellenére nem számolták fel a korábbi, paraszti társadalomból eredő informális gyakorlatokat, hanem sokkal inkább adaptálták azokat az új gazdasági-társadalmi viszonyok szükségleteihez (Jávor et al. 2000). Számos etnográfiai munka mutatott rá arra az összefüggésre, hogy a felülről jövő modernizációs nyomás költségeit a falusiak az informális munkavégzés árán tudták csak megfizetni, ami az informális gyakorlatok továbbélését jelentette a lakhatás (Sik 1986; Vidacs 1985), a mezőgazdaság (Juhász 1991; Kovách 1988; Szelényi 1992), vagy éppen a háztartások közötti reciprocitás egyéb formái esetében (Sárkány 1983).

Amíg a szocialista korszakban az informális erőforrások használata jórészt a gyarapodást és a társadalmi mobilitást szolgálta, addig a rendszerváltás utáni Magyarországon az informális erőforrások a mindennapi túlélést segítő stratégiaként jelentkeztek. A posztoszocialista átalakulást elszenvedő társadalmi csoportok jelentős része sokszor az informális gazdaságba való belépéssel válaszolt arra, hogy kiszorult a bér munkapiacról (Fleck és Virág 2000; Durst 2016; Kovai 2017).

Informalitás és felhalmozás a magyarországi „második gazdaságban”

A magyarországi államszocializmus alatt virágzó úgynevezett „második gazdaság” azokat a gazdasági tevékenységeket foglalta magában, amelyek kívül estek a szocialista tervgazdaság keretein. Ahogy Gábor R. István és Galasi Péter fogalmazott, a „széles értelemben vett második gazdaságon a munkavégző képességének a gazdaság szocialista szektorán kívüli hasznosítási módjait, illetőleg a jövedelmek társadalmilag szervezett elosztásán kívüli újraelosztási folyamatainak összességét értjük” (Gábor R. és Galasi 1981: 17). A második gazdasághoz kapcsolódó tevékenységek, amelyek működtetésében a magyar társadalom szinte valamennyi csoportja közreműködött (Gábor R. és Galasi 1981), a mezőgazdaságban (pl. háztáji gazdálkodás), az ipari szektorban (pl. GMK csoportok) és a szolgáltatások területén is megjelentek. A számítások alapján a magyar társadalom közel 75%-a volt érintett valamilyen formában a második gazdaságból származó jövedelemszerzésben (Valuch 2004), ami jelentősen hozzájárult a különböző csoportok társadalmi mobilitásához az államszocialista időszakban.

A második gazdaság a hivatalos szocialista tervgazdasághoz képest meglehetősen szabályozatlanul működött. A tevékenységeknek csak a kisebbik része tartozott az illegalitás szférájába, a többségüket egyszerűen nem szabályozta a központi államapparátus, vagy fokozatosan legalizálta azokat (Gábor R. és Galasi 1981; Valuch 2004). A fokozatos legalizálásban közrejátszott az 1970-es évektől a szocialista országokat, így Magyarországot is megrázó globális pénzügyi válság, ami a munkabérek reálértékének csökkenését (Geröcs és Pinkasz 2017), és ezzel párhuzamosan a második gazdaság keretei között végzett informális munkavégzés felértékelődését vonta maga után (Vigvári és Geröcs 2017).

A magyarországi második gazdaság ugyanakkor a régió többi országával összehasonlítva sokkal szabályozottabb, kiterjedtebb és láthatóbb formában működött, míg a háztartások felhalmozásában játszott szerepe is kiemelkedő jelentőségű volt a szocialista táboron belül (Szelényi 1992 [1988]; Sik 1996; Valuch 2004). A hazai kutatások kiemelten foglalkoztak a második gazdaság keretei között zajló mezőgazdasági kistermeléssel és annak felhalmozásban és társadalmi mobilitásban betöltött szerepével. A kutatók egy része a második gazdaság keretei között végzett tevékenységeket a szocialista tervgazdasággal szembeni ellenállási

formának tekintette. Szelényi Iván például, aki a mezőgazdasági háztáji gazdaságok társadalomformáló erejét vizsgálta, a kisüzemekben zajló termelést és annak a habitusra gyakorolt hatását egyfajta „csendes forradalomnak” tekintette, amely a jövőben egy új sikeres vállalkozói réteg létrejöttének ágyazhat meg (Szelényi 1992 [1988]).

Informalitás mint a túlélés záloga a rendszerváltás utáni Magyarországon

A politikai és gazdasági szerkezetváltozás nem igazolta vissza az 1980-as évek várakozásait, ugyanis a rendszerváltást követően a szocialista tervgazdasággal szimbiózisban élő második gazdasághoz kapcsolódó ágazatok az előbbi összeomlásával szintén hanyatlásnak indultak. Ezzel párhuzamosan, a gazdasági szerkezetváltozásnak köszönhetően, számos olyan „szürke zóna” jött létre, ahol az állam nem, vagy csak részlegesen szabályozta a mindennapi gyakorlatokat. A gazdasági élet korábbi szegmentáltságának – az első és második gazdaság szétválasztásának – relevanciája ily módon végképp érvényét veszítette, és sokkal inkább az új gazdasági viszonyok között létrejövő formális és informális gyakorlatok szimbiózisának elemzése vált érdekessé (Sik 1996: 245).

Az informális gyakorlatok társadalomban beöltött szerepe az új gazdasági-politikai környezetben gyökeresen átalakult: a „teljes” foglalkoztatás eltűnésével azok már nem kizárólag a keresetkiegészítés eszközeként szolgáltak, hanem sokkal inkább a mindennapi megélhetéshez és túléléshez elengedhetetlen stratégiákat jelentették. A rendszerváltást követő strukturális változások alapjaiban érintették a bérmunka világát Magyarországon. Az ipari és mezőgazdasági üzemek privatizációja, majd bezárása következtében tömegesen szűntek meg a stabil bérmunkát kínáló munkahelyek, így a foglalkoztatás széles társadalmi csoportok számára vált egyre bizonytalanabbá (Valuch 2015; Ferge 2017). A gazdaság átstrukturálódásával ugyan a kis- és középvállalkozások megjelenése valamennyit enyhített a rendszerváltás utáni foglalkoztatási válságon, azonban a globális munkaerőpiac átalakulása és a posztoszocialista foglalkoztatási válság együttesen szűkítette a formális bérmunkapiacra elérhető állások számát. Ezzel egyidejűleg az időszakos és informális munkaformák jelentősége fokozatosan nőtt, ami magával hozta a szociális ellátásokból (társadalombiztosítás, nyugdíj) való kirekesztődés kockázatát (Szalai 2002), illetve a háztartások kiszámíthatatlannabb gazdálkodását eredményezte (például növekvő adósságállományt hozva létre).

A posztoszocialista Magyarországon jelentkező bérmunka válsága és az ehhez kapcsolódó informális stratégiák megjelenése kiemelten jelentkezett a magyarországi cigány lakosság életében. A cigányok Magyarországon az államszocializmus alatt is a munkáshierarchia legalsó helyezkedtek el (Kemény 1972), aminek következtében a rendszerváltás időszakában elsőként veszítették el munkaviszonyukat, és elbocsátásuk után szaktudás hiányában tartósan munkanélkülivé váltak (Ferge 2017). A rendszerváltás után a cigányság megélhetésében így kiemelt jelentőséget kaptak azok az informális megélhetési stratégiák, amelyek a korábbi bérmunkából származó jövedelmeket próbálták helyettesíteni. Kemény István (2000) kutatásai szerint a cigányok láthatatlan (informális) gazdaságban betöltött szerepe tetten érhető volt a gyűjtögetés, a mezőgazdasági munkák, az építőipar, a szórakoztatóipar (muzsikálás), a régiségkereskedés és más kereskedelmi formák gyakorlataiban (Kemény 2000). A magyarországi kutatások a marginalizálódott csoportok informális gazdaságból származó jövedelmeit sokszor lebecsülik, és megélhetési stratégiáikat többnyire a formális erőforrásoktól való megfosztottság kontextusában tárgyalják (vö. Ladányi és Szelényi 2004). Az újabb vizsgálá-

tok azonban kimutatták, hogy a szegény, falusi társadalmi csoportok megélhetési stratégiáit sokkal inkább az intézményi függőség (az alulfinanszírozott jóléti juttatások, az intézményi kirekesztettség) és az informális erőforrások és gyakorlatok együttes jelenléte határozza meg (Vidra 2013; Durst 2016; Kovai 2017).

Informális társadalmi gyakorlatok Lengyelországban

Az informális gyakorlatok lengyelországi története, a magyarral való párhuzamok mellett, valamelyest eltérő képet mutat mind a jelenség történeti beágyazottságát, különböző történelmi időszakokban betöltött szerepét, mind pedig a tudományos megközelítéseket illetően. A nyelvi és antipozitivistá fordulat az 1970-es évek végére begyűrűzött a szovjet blokkban nagy szabadságot élvező és a saját útját járó lengyel szociológia körébe (Gombos 2002), ami a nyolcvanas években a kvalitatív szociológia virágzását hozta magával, megtermékenyítve a mindennapi élet, a rejtett társadalmi dimenziók kutatását és nagy hatást gyakorolva az etnográfiai terepmunkára (Mazurek 2012: 301). Ez persze nem jelentette azt, hogy az államszocializmus időszakának „ideológiai embargója” ne nehezítette volna meg döntő mértékben az informális társadalmi gyakorlatok vizsgálatát Lengyelországban. A második gazdaság feltérképezése sokáig a jelenség kriminalizálásának kontextusában, a gazdasági bűnözés és a spekuláció egyes eseteire összpontosítva történt, amivel a hatóságok az állampolgárok illegális/informális tranzakciókban való tömeges részvételét igyekeztek leplezni. A lengyel szociológia az 1970–80-as évek fordulójáig marginális és elszigetelt jelenségeként tárgyalta a második gazdaságot, ellenkező esetben az ilyen irányú művek, szűk szakmai körökön kívül, nem kaphattak nyilvánosságot. A második gazdaságról szóló első cikk csupán 1984-ben jelent meg, és a jelenség csak fokozatosan vált kutatható témává a nyolcvanas évek második felében (Kochanowski 2010b: 22).

Hasonló nehézségekkel néztek szembe a szegénységet, a mély társadalmi egyenlőtlenségeket, a tartós marginalizációt vagy a munkanélküliséget érintő vizsgálatok is. E jelenségek tudományos észlelését több tényező is hátráltatta. Egyrészt az államhatalom, azzal az ideológiai alapvetéssel élve, hogy szocialista országban nem létezhet szegénység, politikai tabuként kezelte a jelenséget, ami az eufemizmusok és körülírások nyelvi alakzatait hozta létre: a munkanélküliségről például vagy „lokális többletmunkaerőként” beszéltek, vagy sehogy (Tarkowska 2000: 10), míg a szegényeket „korlátozott fogyasztási lehetőségekkel rendelkező népességként” emlegették (Rakowski 2009: 47–48). A fenti témákat az egalitárius bérezésre törekvő foglalkoztatási politika, valamint a segélyek és egyéb juttatások kiterjedt rendszere is elhomályosította (Tarkowska 2000: 11).

A kommunizmus bukása után nem csupán az ideológiai tilalmak megszűnése és az archívumok hozzáférhetővé válása hozott változást, hanem a gazdaság 1990-es évekbeli szerkezetváltása nyomán megjelenő égető társadalmi problémák is. Ezekkel szembesülve nemcsak a szegénységvizsgálatok indultak meg, de a munkanélkülivé váló társadalmi csoportok antropológiai megközelítésű kutatása is új lendületet kapott. A tulajdonviszonyok gyökeres átalakulása és a privatizáció kikényszerítette a globális szempont érvényesítését és a különböző fejlődésemelvények, a modernizációs elméletek, a függőségi elmélet és a fejlődés alterna-

tív (regionális és lokális) elméleteinek a felülvizsgálatát.¹ Az 1990-es években fokozott igény mutatkozott arra is, hogy a szegénység, a munkanélküliség stb. jelenségeit történeti távlatban helyezték el, amihez elengedhetetlen volt az államszocializmus időszakának áttekintése és feldolgozása. Az ezredfordulón meginduló transznacionális vizsgálatok a lengyelországi informalitás kérdéskörét a régió tágabb kontextusába is bekapcsolták.

Társadalmi örökség és történeti folytonosság

A magyar példához képest az informalitás kérdésköre jóval erőteljesebben jelenlévő történeti dimenzióval bír a lengyel szakirodalomban. A történeti folytonosságot fejezi ki a Lengyelországban széles körben elterjedt *kombinowanie* [kombinálás], illetve *kombinować* [kombinál] kifejezés, amely 'mesterkedik', 'csal', vagy egyszerűen 'megold' jelentéssel egyaránt lefordítható magyar nyelvre. A *kombinálás* egy leleményes, kreatív, gyakran féllegális vagy illegális megoldás kialakításának (Kusiak 2012: 296–297), a jogi, politikai vagy kulturális szabályok manipulációjának, a kiskapuk kipuhatolásának a folyamatát jelenti, amely az erőforrásokhoz való hozzáférést teszi lehetővé, beleértve az élelmet, az árukat, a munkát, az információt vagy akár a hatalmat (Materka 2018: 222). Kusiak mellett érvel, hogy a *kombinálás*ra a feudalizmus időszakától büszkeségre okot adó képességként tekintettek, amely a lengyelek nagy része számára lehetővé tette a náci megszállás, a szocialista hiánygazdaság és az 1989 utáni infláció sokkjának átvészelését (Kusiak 2012: 297).

Társadalmi örökségként való megközelítésükkor az informális gyakorlatok a lengyel szakirodalomban két formában kontextualizálódnak: egyrészt a háztartásokban felhalmozódó tudásként, másrészt az államhoz és annak intézményeihez fűződő viszonyként (Pine 2002). Az első megközelítés szerint a háztartásokban felhalmozódó tudás a válság időszakaiban előhívódott, és hozzásegítette a nehéz helyzetben lévő társadalmi csoportokat a túléléshez. Így történt ez az 1930-as évek gazdasági válságának esetében is, amely széles társadalmi csoportokat kényszerített önálló gazdasági tevékenységre és kereskedelemre, később is előhívható társadalmi tapasztalatot hozva létre (Kochanowski 2010b: 15). Az ezzel szorosan összefonódó utóbbi megközelítés szerint az állammal és annak szerveivel szembeni bizalmatlanság azt eredményezte, hogy bizonyos időszakokban az informalitás szférája jelentős mértékben megerősödött a formális szférával szemben.

A lengyel történészek előszeretettel mutatnak rá arra, hogy a hivatalos intézményekkel szembeni gyanakvás és ellenállás döntően az alatt a másfél évszázad alatt alakult ki, amikor a nagyhatalmak között felosztott Lengyelország gyakorlatilag eltűnt a térképről, és a hadsereg, a hivatalok és a bíróságok is a megszálló, idegen hatalom intézményeiként működtek. Később ezt a második világháború, különösen a német megszállás tapasztalatai is megerősítették, amikor a hivatalos intézmények bojkottja és az azokkal szembeni ellenállás hazafias kötelességnek számított (Tarkowska és Tarkowski 1994: 277–278). E történelmi tapasztalatokra vezethető vissza az az instrumentális és pragmatikus viszony, amely a társadalom nagy részét a különállóként és külsődlegesként érzékelt államhoz és annak intézményeihez

---

¹ Ehhez lásd a *Kultura i Społeczeństwo* 1998/1-es „Przemiany lokalne i globalne” [Lokális és globális átalakulások] című tematikus számát.

fűzte. Az állampolgárok nagy része – írja Jerzy Kochanowski lengyel történész – elsősorban a családjával és a hozzá közel álló társadalmi csoporttal, a lakóközösségében élőkkel vagy a munkahelyi szereplőkkel azonosult, másodsorban a nemzettel és csak legvégül az állammal (Kochanowski 2010b: 15). A második világháború után ez a társadalmi hozzáállás – ahogy Andrzej Friszke megjegyzi – nagymértékben csökkentette a totalitárius/poszttotalitárius állam végrehajtó képességét (idézi Kochanowski 2010b: 15).

Az állami intézményekhez fűződő viszonyra ugyanakkor hatással volt a gazdaság állami irányítás alá vonása is a két világháború időszaka alatt és a második világháború után, ami olyan színben tüntette fel az állami szerveket, mint amelyek képesek orvosolni a gazdasági problémákat. A második világháborút követően ezt a képet a szocialista társadalmi egyenlőségről kifejtett erős propaganda is erősítette, amely egyúttal gátat vetett a fogyasztói igényeknek. Azt lehet tehát mondani, hogy az állam gazdasági problémamegoldó képességének a mértéke döntött az állam társadalmi legitimitációjáról és megítéléséről (Kochanowski 2010b: 15). Annál is inkább, mivel a hatvanas évektől fogva az állam a korábbi forradalmi és heroikus modernizációs mítosz helyett a gazdasági hatékonyságra alapozta legitimitációját (Tarkowski 1994). Ez aztán később visszautött: a hetvenes évek közepétől begyűrűző globális válság és a lengyel gazdaság megoldatlan problémái döntő mértékben erodálták az állam gazdasági megoldóképességre alapozott legitimitációját.

A szocialista hiánygazdaság

A Władysław Gomułka által 1956 után levezényelt konszolidáció – amelynek keretében enyhült a központi irányítás, engedélyezték a kisiparosok tevékenységét és a mezőgazdaságban leállították az erőszakos kollektivizálást (Paczkowski 1997: 208–209) – nagy hatást gyakorolt a második gazdaságra és az informális társadalmi gyakorlatokra. A mezőgazdasági magán-szektor szereplői kreatív módon használták ki az alapvető élelmiszerek – főleg a hús – hiányát, miközben folyamatosan küzdöttek a termelőeszközök hiányával, melyeket nagyrészt nem hivatalos úton szereztek be (Kochanowski 2010b: 16). Ez a kényszer abból is fakadt, hogy az erőszakos kollektivizációt leállították ugyan, de ez nem jelentette azt, hogy az államhatalom nem diszkriminálta a termelőszövetkezeti szereplőkkel szemben a kisbirtokosokat, főképp, ami a mezőgazdasági termeléshez szükséges eszközöket illeti (Makovicky 2018: 9). Miután a hetvenes évek közepén nyilvánvalóvá vált, hogy a Gomułkát követő főtítkár, Edward Gierek gazdaságpolitikája nem oldotta meg a lengyel gazdaság égető problémáit, a lakosság magához ragadta a kezdeményezést, és igyekezett saját maga kiküszöbölni az áruellátásban jelentkező anomáliákat és megoldani az alapvető fogyasztási cikkek beszerzését. A lengyel esetben az egyre nagyobb teret hódító informális gyakorlatok tehát nem annyira a társadalmi mobilitást és a háztartások gyarapodását szolgálták (mint a magyarországi államszocializmus alatt), hanem elsősorban a hiánycikkekhez való hozzáférést segítették elő.

A nyolcvanas évekre a feketepiac gyakorlatilag már mindennemű árucikket magában foglalt (Kochanowski 2010b: 19), rendkívüli módon kiterjedt, a mindennapi élet egy eltérő struktúráját jelentette (Sowiński 2011: 17). Ekkor vált általánossá a *drugi obieg* [második körforgás] kifejezés, amelyet a hivatalos médiában az illegális gazdasági tevékenység, a feketepiac és a spekuláció megnevezésére használtak (Sowiński 2011: 17), beleértve például a benzinjegyekkel való üzletelést vagy az alkohol valutaként való használatát. Az 1980-as években a lengyel háztartásokban kiszélesedett az önellátás köre: egy 1983-as felmérés szerint

háztartások 98%-ában tettek el befőttként zöldséget és gyümölcsöt, 70–80%-ában festették, újítták fel vagy építették át önállóan a lakást, továbbá varrtak, kötöttek és autót javítottak, 51%-ában javítottak és készítettek önállóan bútorokat, 33%-ában szerelték önállóan a mosógépet és 21%-ában a hűtőszekrényt (Wiśniewski 1987). Ezzel párhuzamosan rendkívül népszerűvé vált a telkek művelése: az ezzel foglalkozók számát 1984-ben 850 ezer főre becsülték; egy telek hozama évente átlagosan 650 kg zöldség és gyümölcs volt (Wiśniewski 1987).

Az informális stratégiák egyik fontos vetületét jelentette a kereskedelmi célú turizmus vagy másképpen „bőröndkereskedelem” is, amiben az 1970-es évektől fogva lengyel állampolgárok tömegei vettek részt, jellegzetesen ruházati cikkeket, fehérneműt, cipőt, kristályt cserélve valutára Magyarországon, Bulgáriában, Romániában vagy Jugoszláviában. Nem véletlen, hogy a „lengyel piac” a fél- és illegális kereskedelem szinonimájává vált Magyarországon (Kovács 2008: 80). Jerzy Kochanowski a szabadpiac törvényszerűségeit látja abban, hogy a nemhivatalos kereskedelemben a lengyel állampolgárok nagy része tömegesen és saját elhatározásából vett részt, alulról jövő kreativitásról és mobilitásról téve tanúbizonyságot. Kochanowski értelmezésében az országhatárokon átívelő nemhivatalos kereskedelem olyan köztes, a hivatalos ideológia merev keretei közül kicsúszó teret hozott létre a felek között, amely felfogható a szabadpiac és a tervgazdaság, a szocializmus és a kapitalizmus, a szocialista tekintélyelvűség és a demokrácia között vert hídként (Kochanowski 2010a).

A hiánygazdaságra adott társadalmi válaszok tapasztalatait közvetíti a *Kolejka* [Sorban állás] című oktatási célú társasjáték, amelyet a lengyel Instytut Pamięci Narodowej [Nemzeti Emlékezet Intézete] fejlesztett és adott ki 2011-ben. A társasjáték, amit „szocialista Monopolynak” is becéznek, és amely – a *Gazdálkodj okosan!*-nal szemben – az informális társadalmi gyakorlatok világába és a „szürke zónába” invitál, az 1980-as évek gazdasági változásának emblematikus jelenségét, a kereskedelmi egységek előtti sorban állást és az előre kiszámíthatatlan módon megjelenő árucikkekért, a kenyérért, a húsért, a cukorért, a vécépapírért, a mosóporért, a tévékészülékekért, a különböző bútorokért stb. folytatott küzdelmet tematizálja. A játékot az nyeri, aki a legügyesebben sáfárkodik az árukhoz való hozzáférést lehetővé tevő társadalmi gyakorlatokkal: például még a bolt nyitása előtt, „baráti szívességeként”, pult alól szerzi be az árukat, vagy kölcsönként kiskgyerek segítségével eléri, hogy soron kívül kiszolgálják.

A társasjáték előnye, hogy a második gazdaságot és az informalitás szféráját nem különálló, zárt szféraként, hanem a hivatalos gazdasággal való szoros összefonódásként mutatja be. Ezt jelzi az is, hogy a választható taktikai lépések köre a kommunista párt központi lapjában, a *Trybuna Ludu*-ban közzétett hírektől függ, ahogy az is, hogy a hivatalos forgalomban kapható alkohol a második gazdaságban fizető- vagy csereszkozként szolgál (vö. Kochanowski 2010b: 220–225).² A hivatalos gazdaság és az egyéni, jellegzetesen informális gazdasági tevékenység összefonódását Edmund Mokrzycki szociológus is megfogalmazta: „... a közkeletű elképzelések ellenére, amelyek a »magánkezdeményezéseket« a kapitalizmus trójai falovaként láttatták a szocialista erődítményben, ez a szektor integrált részét képezte a szocialista gazdaságnak” (Mokrzycki 1994: 46).³

2 A „Trybuna Ludu”-s és a „vodkás” kártyák a társasjáték később kiadott kiegészítésében szerepelnek.

3 A hivatalos és erőteljesen szabályozott keretek közötti informalitás megjelenésére példa az 1979–1981 között Beremenden dolgozó lengyel munkások esete, akik magyarországi tartózkodásuk alatt kihasználták a csencselésben, a második gazdaságban rejlő lehetőségeket (Kovács 2008).

Az 1980-as évek Lengyelországában a nagy teret hódító informális gyakorlatok döntően a hiánycikkhez való hozzáférést segítették elő, kisebb mértékben azonban – a magyarországi államszocializmushoz hasonlóan – a háztartások reprodukcióját, gyarapodását is szolgálták. Jellemző volt ugyanis a formális és informális gyakorlatok összefonódása, ami a különböző lehetséges bevételi források kiaknázásának stratégiáival függött össze. A Kárpátok hegyvidékein élők számára az informális munkák a háztartások nagyobb kiadásaihoz (pl. a házépítés, az esküvő költségeihez) járultak hozzá, míg a formális munkák mindenekelőtt a közszolgáltatásokhoz való hozzáférést tették lehetővé (Makovicky 2018: 11–12). Ehhez hasonlóan, a posztszocialista időszakban az Északnyugati-Kárpátok alatt fekvő falvakban bevett gyakorlatnak számított, hogy a vállalkozók a kisiparosokat addig alkalmazták legálisan, amíg azok jogosulttá nem váltak a munkanélküli-segélyre, ezt követően a munkaviszony informális keretek között folytatódott, amivel mindkét fél maximalizálni tudta a bevételeit (Makovicky 2018: 11).

Amorális familizmus, kombinowanie, znajomości

A nyolcvanas években tapasztalható informális társadalmi gyakorlatok kapcsán olyan megközelítések is megjelentek, amelyek az informális gyakorlatokat nem annyira a felhalmozott tudás előhívódásaként, mint inkább az adott gazdasági helyzetre adott társadalmi stratégikaként értelmezték. Jacek Tarkowski és Elżbieta Tarkowska amellet érveltek, hogy a sztálini és posztsztálini rendszerrel való több mint negyvenéves együttélés után nem annyira a második világháború előtti időszakra visszanyúló informalitás hagyománya játszott szerepet, mint inkább a hiánygazdasággal való közvetlen szembesülés tapasztalatai (Tarkowska és Tarkowski 1994: 278).

Klasszikussá vált tanulmányuk az 1980-as évek társadalmát egy azóta is sokat vitatott fogalom (vö. Ferragina 2009), az „amorális familizmus” (erkölcstelen családközpontúság) segítségével írta le (Tarkowska és Tarkowski 1994). Az amorális familizmus fogalmát elsőként Edward C. Banfield alkalmazta a dél-olaszországi Montegrano környékén élő paraszti népesség társadalmi struktúrájának és működés módjának leírásakor, különös tekintettel a normák és értékek rendszerére. A lengyel szerzők úgy látták, hogy a Banfield által leírt rendszer több ponton is hasonlított a családi és mikrostrukturális értékek és normák Lengyelországban megfigyelhető rendszeréhez. Megjegyzendő, hogy a nyolcvanas évekbeli lényegzetesség társadalmi gyakorlatainak értelmezése kapcsán az erkölcstelen családközpontúsághoz hasonló fogalmak egyes nyugati kutatók munkáiban is felbukkannak. Janine R. Wedel amerikai antropológus például a 'családi társadalom' (*familial society*) kifejezést használta, amellet érvelve, hogy a családi kapcsolatokon alapuló szociális képességek gazdag tára lehetövé tette az emberek számára, hogy áthidalják a mindenütt jelenlévő áruhiányt.

Visszatérve Elżbieta Tarkowska és Jacek Tarkowski tanulmányára, a szerzők négy egymással szorosan összefüggő jelenséget különítettek el az 1980-as évek lengyel társadalmát vizsgálva. Ezek a következők: 1. a magán- és a nyilvános szféra éles elkülönülése; 2. a társadalmi tér beszűkülése oly módon, hogy a családi és baráti kapcsolatok, az informális kötelékek játsszák a vezető szerepet a társadalmi életben; 3. a jelen idő kereteire korlátozódo társadalmi idő; 4. a dezintegráló, a versengő vagy agresszív magatartásformák és viselkedésmódok térhódítása, valamint egyfajta kettős morál alkalmazása. A fenti jelenségeket a szerzők egyrészt a rendszer működésének logikájából eredeztették, amennyiben a folyamatos

és általános áruhiány olyan mechanizmusokat hozott létre, amelyeknek feladata az igények áruhiány ellenére történő kielégítése volt. Másrészt hangsúlyozták azok kulturális meghatározottságát is.

A szerzők abból a széles körben elfogadott téziséből indultak ki, hogy a nyolcvanas évek lengyel társadalmában a magán- és nyilvános szféra, valamint az emberek és az intézmények világának határozott elkülönülése volt megfigyelhető: míg az emberek közötti kapcsolatokat a magánszférában intenzitás, autentikusság és elevenség jellemezte, addig a hivatalos, nyilvános szférában mesterkélttség és tettetés uralkodott. A társadalmi élet „privatizációjáról” lehet tehát beszélni, amennyiben különösen fontos szerep hárult az informális kötelékekre, a családi, háztartáson belüli, valamint a baráti és társasági kapcsolatokra, amelyek bizonyos fokú védettséget jelentettek az idegen, gyakran fenyegető külső valósággal szemben. A hosszan elhúzódó gazdasági válság azonban nem csupán az egymásrautaltság és az együttműködés terepeit hozta létre, hanem új konfliktusokat és versenyhelyzeteket is teremtett: olyan informális mikrostruktúrák jöttek létre a társadalomban, amelyek egymással rivalizáltak a megszerzhető javakért. A korlátozott javakért való küzdelem, amelynek résztvevői versenytársat láttak a többi társadalmi szereplőben, az egoista, agresszív-védekező magatartásformák kialakulásának kedvezett. A társadalmi magatartásformákat az adott csoport pillanatnyi és önös érdeke vezérelte. A valóság feletti ellenőrzés hiányának érzése, az előreláthatatlanság és a bizonytalanság tapasztalata ahhoz vezetett, hogy a társadalmi idő beszűkült és a jelenre, az adott pillanatban elérhető haszonra koncentrált. Az egyes társadalmi mikrostruktúrák így stratégiai egységeket alkottak, amelyek kijelölték a „saját” és az „idegenek” körét, hogy a felosztás két oldalán más-más normák és alapelvek szerint járjanak el. Éles különbségtétel jött létre például a magántulajdon és a társadalmi tulajdon között – ez utóbbit annak absztrakt és meghatározatlan volta miatt senkihez sem tartozó javaként tekintették, vagy egyáltalán nem tekintették tulajdonnak (Tarkowska és Tarkowski 1994). Összességében az erkölcsstelen családközpontúság a javakhoz és a kiváltságokhoz való hozzáférés megteremtésének informális és az adott társadalmi csoportban elfogadott módját jelentette, amely szembejött a hivatalos társadalmi struktúrákkal és intézményekkel (Rakowski 2009: 186).

Egyes szerzők az erkölcsstelen családközpontúsággal szoros összefüggésben értelmezték a már említett *kombinowanie* [kombinálás] fogalmát is. Małgorzata Mazurek, aki 2006-ban tizenkét lengyel család tagjaival készített interjúkat, a találékonyság és a leleményesség szinonimájaként használta a kifejezést, rámutatva, hogy interjúalanyai hogyan kamatoztatták leleményességüket a személyes kapcsolataik terén annak érdekében, ami a családközpontú egoizmus és az erkölcsstelen családközpontúság fogalma segítségével ragadható meg (Mazurek 2012: 306). E tekintetben az is megemlítendő, hogy a *kombinálás* az angol nyelvű szakirodalomban többnyire a klientizmus, a politikai patronálás gyakorlataihoz és a szocialista második gazdaságban való részvételhez kapcsolódva jelenik meg (Makovicky 2018: 4).

Ellentétben azokkal a szerzőkkel, akik a *kombinálás* államszocializmus időszaka alatti gyakorlatait az atomizált társadalom és az intézményesített önzés kifejeződéseként látják, Elizabeth Dunn amellet érvel, hogy ezek a gyakorlatok egy teljes mértékben szocializált egyént jellemeznek (vö. Makovicky 2018: 5). Dunn a *kombinálás* gyakorlatához egy azzal szorosan összefüggésben lévő kifejezést csatol: a *znajomości*, vagyis a kapcsolatok fogalmát (Dunn 2004: 119–125). A *znajomości*, ahogy Dunn megfogalmazza, a horizontális csereviszonyok hálózatát jelenti a bizalmasok körén belül (Dunn 2004: 119), és egy társadalmilag beágyazott, a természeténél fogva szociális, Marilyn Strathern kifejezésével élve dividualis

személyre vonatkozik (Dunn 2004: 125). Amikor az egyén a *znajomości* révén igyekszik „elintézni a dolgot”, vagy ahogy lengyelül mondják, *zalatwić sprawę*, akkor a személyes kapcsolatai révén igyekszik manőverezni a mozdíthatatlan akadályok között. Bár a *znajomości* alatt értett cselekvési módok az énen kívüli világra összpontosítanak, az egyén az én átalakításával, például asszertívabbá tételével igyekszik hatással lenni az őt körülölelő világra (Dunn 2004: 126). Ez az informalitáshoz kapcsolódó megközelítés azt eredményezi, hogy a hangsúly a társadalmi gyakorlatok kontextusáról a személyiségre, a cselekvő ágensre tevődik át (Makovicky 2018: 5).

Ellenállás, barkácsolás, kényszerhelyettesítés

A hidegháborús szembenállás kontextusában és abból a perspektívából nézve, amely a szocialista időszak bizonyos jelenségeit a demokratikus társadalmi berendezkedés előképei-ként ismeri fel, az informális gyakorlatok többnyire a szocialista redisztribúciós rendszer ellenkultúrájaként és a hétköznapi ellenállás formáiként tűnnek fel. Jelzi ezt a *drugi obieg* kifejezés is, amelynek jelentéstartománya a feketegazdaság nyolcvanas évekbeli hivatalos kontextusától elmozdult az ellenzékiesség, a kulturális ellenállás, az ellenkultúra kontextusa felé (vö. Sowiński 2011: 17). Ebből a nézőpontból tekintve szinte elmosódik a különbség a hiánygazdaságban működtetett túlélési stratégiák és az 1980-as évek politikai aktivizmusa között, vagyis az alapvető élelmiszerek beszerzése és például a független könyv- és folyóirat-kiadói, vagyis az ún. szamizdat tevékenység gyakorlatai között. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a független kiadványok előállításához szükséges anyagok beszerzése hasonló stratégiákat követelt meg, mint az olyan alapvető árucikké, mint a hús vagy a hűtőszekrény, a széles társadalmi gyakorlatra támaszkodó benzinjegyekkel való üzletelés pedig létfontosságú feltétele volt annak, hogy a kiadványokat eljuttassák a nagyobb disztribúciós pontokhoz. Mateusz Fałkowski *Biznes patriotyczny* című könyvében egyenesen „hazafias üzletként” aposztrofálja a nemhivatalos anyagok előállítását és terjesztését, hiszen az a résztvevők számára egyszerre jelentett megélhetési formát és a fennálló rendszerrel való szembenállást (Fałkowski 2011).

Az informális tevékenységek széles köre az erőforrás-hiányos környezetre megoldást kínáló kényszerhelyettesítés aktusai szempontjából is közös nevezőre hozható, amelybe beletartoznak a barkácsolás különböző technikái. Nem véletlen, hogy a lengyel és a szláv nyelvekben használatos *sam*- előtag, amelynek jelentése „ön, ’maga’, egyaránt szerves elemét képezi a *szamizdat* kifejezésnek (önkiadás’) és a *szamogonnak* is, amely a vodkához hasonló, illegálisan, házilag desztillált alkoholt jelentette (Steiner 2008: 613),⁴ de a már korábban említett házilag készített gépjárműveket és mezőgazdasági eszközöket is *SAM* típusú berendezésekként vették nyilvántartásba. Az erőforrás-hiányos környezet tehát a kényszerhelyettesítés gyakorlatát hívta életre, amelynek során a szereplők a rendelkezésre álló alapanyagokból voltak kénytelenek „barkácsolni”. Az erőforrások állami monopóliumának és a szocialista hiánygazdaságnak a kontextusában a kényszerhelyettesítés széles körben működtetett társadalmi gyakorlattá vált a szovjet blokk országaiban. A számtalan kínálkozó példa közül most azokat az 1968-as, a csehszlovákiai agresszióval szemben tiltakozó rölapokat említjük, amelyeket a fehérenműmosásnál használt facsarógép [wyżymaczk] segítségével sokszorosítottak – a

⁴ Lásd még a lengyel *samolot* (’repülő’, szó szerint önrepülő; önmagától repülő) vagy az oroszból eredő *szamovár* (önfőző; magától forraló) kifejezést.

hatvanas években divatos *Frania* elnevezésű mosógépből kiserelhető, kézzel hajtható vízki-facsaró szerkezet ugyanis könnyen átalakítható volt nyomtatási célokra (Grochola 2006: 86.) Ezt a fajta tevékenységet dokumentálta Łukasz Skąpski művészeti-etnológiai projektje is, amely olyan saját kezűleg készített, SAM típusú traktorokat és mezőgazdasági gépeket mutatott be a kis-lengyelországi régióból, amelyek a Lengyel Népköztársaság időszaka alatt az éppen rendelkezésre álló, általában fémhulladék-kereskedésből származó alapanyagokból készültek (Skąpski 2009). E járművek jellemzője a rendkívüli technikai és formai változatosság, a nem standardizált és különböző forrásból származó alapanyagok használata és a speciális használatra való tervezettség volt.

A Magas-Tátra és a Beszkidék vidékén élő gurálok informális gyakorlatait vizsgálva Makovicky a *kombinálás* gyakorlatát *bricolage*-ként is szemügyre vette, azt állítva, hogy az itt élő földművesek úgy rakják össze a járműveiket különböző tárgyakkól, mint ha *assemblage*-t vagy *bricolage*-t készítenének (Makovicky 2018: 8). Makovicky azonban tovább megy ennél, és a *kombinowanie* jelenségét a cselekvőképesség egy speciális formájaként értelmezve arra összpontosít, hogy az a gurálok körében hogyan válik identitásképző elemmé, vagy, ahogy írja, az „én poétikájává”. Makovicky meggyőzően érvel amellett, hogy a *kombinowanie* ebben a térségben a helyi maszkulin identitás színrevitelének központi eleme, amely egyaránt magában foglalja a gurál folklór elemeit a vándorló, szabad és találékony pásztorokról, a nemzetállam szabályaival és kontrolljával való szembeszegülés mintázatait, valamint a leleményesség és kreativitás mindennapi gyakorlatait (Makovicky 2018).

Posztszocialista aspektusok

Az 1989-es átalakulások után a közbeszédet egyszerre hatotta át a „nyugati civilizációhoz” tartozás és az ahhoz való felzárkózás gondolata, valamint egy újfajta orientalizmus. Az előbbit többek között a lengyel társadalom globális kontextusban való vizsgálata tüntette fel kritikai fényben, rámutatva, hogy Kelet-Európa társadalmi sok hasonlóságot mutatnak a „harmadik világ” társadalmaival (Kochanowicz 1998), különösen, ha a világgazdaságban elfoglalt pozíciót és a (fél)perifériás társadalm szerkezetet nézzük (Sosnowska 1998: 65). Az utóbbi – az újfajta orientalizmus – pedig immáron nem a mesterségesen felosztott Kelet és Nyugat dichotómiája mentén, a Nyugathoz képest civilizálatlan kelet-európai térségre vonatkoztatva alkotta meg a kulturális, gazdasági vagy politikai értelemben vett idegent, hanem a lengyel társadalmon belül (Buchowski 2006). Mindez azt jelenti, hogy az orientalizmus a geopolitikai tér kontextusából átkerült a társadalmi téren belülre, amivel alapvetően rendezte át a társadalmi egyenlőtlenségek észlelésének mintázatát. A „hazai orientalizmus” (*domestic orientalism*), ahogy Michał Buchowski nevezi, elsősorban az ipari és rurális vidékeken élőket látta el többek között a civilizálatlanság, az alkalmazkodásra való képtelenség, a passzivitás bélyegével, amivel őket, ahelyett, hogy a változás alanyaivá tette volna, annak tárgyává és elszenvedőivé degradálta (Buchowski 2006).

Az új orientalizmus kontextusában különösen nagy tételt bírt a szegénység antropológiai vizsgálata, amit az 1990-es évek lengyel szociológiai diskurzusában a statisztikai és gazdasági jellegű megközelítések túlsúlya is motivált.⁵ Eszerint a szegénység nem csupán a statisztikai vagy gazdasági mutatókkal körülírható alacsony jövedelem, hanem az egészség, az oktatás,

---

5 Vö. A *Kultura i Społeczeństwo* című folyóirat 1998/2-es, tematikus számával és Elżbieta Tarkowska 1990-es évekbeli munkásságával, mindenekellett a *Zrozumieć biednego* című kötetrel.

a kulturális és politikai életben való részvétel szférájában egyaránt megmutatkozó hiány segítségével is megragadható (Tarkowska 2000). Az egykori termelőszövetkezetek munkássága körében végzett kutatásai alapján Tarkowska amellett érvelt, hogy az „új szegénység” a korábbi időszakokban gyökerezik: ahogy egykoron a termelőszövetkezetektől függtek, a munkanélküliek úgy kerültek fokozott függésbe a szociális segély és más juttatások intézményeitől (Tarkowska 1998: 100). Úgy látta, hogy az 1990-es évek „új szegénysége” által érintett társadalmi csoportok alacsony alkalmazkodóképességének okait a termelőszövetkezetek izolált és zárt társadalmi közegében kell keresni. A segélyektől való függőség mellett e társadalmi csoportok helyzetének másik fontos eleme a mindennapi élet alapvető dimenziójára, a jövedelem mértékére, forrására, a lakhatásra stb. kiterjedő bizonytalanság volt (Tarkowska 1998: 100).

A demokratikus átalakulás drasztikusan átrendezte az informális társadalmi gyakorlatok 1980-as években rendkívül nagy kiterjedésű terepét. A piaccgazdaságra való áttérés az alapvető árucikkéért folyó mindennapi versengést munkaerőpiaci versennyé alakította, miközben az informalitás nagyrészt a rendszerváltás veszteseinek, vagyis a munkanélkülivé váló társadalmi csoportoknak a gyakorlataira tevődött át. Jellemző, hogy az 1990-es évek lengyel szociológiai vizsgálatai különbséget tettek a „rég” és az „új” szegénység között. Előbbi alatt az államszocializmus rejtett, tabuizált és eufemisztikus kifejezésekkel felruházott szegényeit értve, míg utóbbi alatt a rendszerváltás után destabilizálódó és elszegényedő társadalmi csoportokat.

Az 1990-es évek lengyel szociológiai diskurzusának fontos elemét képezte az a kérdés, hogy mennyire alkalmazható az *underclass* fogalma az átstrukturálódó lengyel társadalom alsóbb rétegeinek megragadására (Warzywoda-Kruszyńska 1998; Tarkowska 1998). Elżbieta Tarkowska az egykori termelőszövetkezeti dolgozók életkörülményeit vizsgálva amellett érvelt, hogy az eredetileg városi közegben használt fogalom rurális viszonyok között is értelmezhető. A lengyel szociológiai diskurzusban időről időre megfogalmazódott az a veszély, hogy az elszegényedett társadalmi rétegek lecsúsznak az *underclass* kategóriájába, amelyet a tartós munkanélküliség, az alacsony iskolázottság, a bűnözés, az alkoholizmus stb. jellemez (Tarkowska 1998).

Lengyelországban a munkanélküliséggel sújtott térségek közé tartozott a sziléziai bányavidék, valamint a Besszádok, Suwalszczyzna és Mazúria agrárvidéke, ahol a korábbi állami tulajdonú ipari létesítményeket és termelőszövetkezeteket felszámolták. Ezeknek a vidékeknek az 1990-es évekbeli poszt szocialista története a munkanélküliségen és a kettős, gazdasági és szimbolikus értelemben vett értékvesztésen keresztül mutatkozott meg (Szczepański 1998). Az új megélhetési források keresése a szürkegazdaság, valamint a törvényesség és az illegális határvidéken húzódó informális szektor felé terelte a munkanélkülieket (Szczepański 1998; Tarkowska 1998).

A posztindusztriális térségekben az illegális és informális gyakorlatok – ahogy azt Tomasz Rakowski vizsgálatai bizonyítják (2009) – a javak körforgásának alternatív szféráját teremtették meg. Az informalitás gyökereit Rakowski a Lengyel Népköztársaság társadalmi gyakorlataiban, az állami javak magáncélú használatában és eltulajdonításában, valamint az „erkölcstelen családközpontúságban” látta. A munkanélküliség sújtotta posztindusztriális térségekben az „erkölcstelen családközpontúság” azonban nem csupán a javak és a kiváltságokhoz való hozzáférés megteremtését szolgálta. Rakowski amellett érvelt, hogy a találékonyság kommunikálása, a társadalmi biztonság jelentéseit magában foglaló lokális tudás

előhívása legalábbis képzeletbeli utat nyitott a javakhoz, bizonyítékot jelentett a boldogulásra, annak képzetét keltette, hogy minden megoldható (Rakowski 2009: 185–205).

A bányavidékek vizsgálatakor Rakowski azt is hangsúlyozta, hogy az informális gyakorlatainak megvan a technológiai és a gazdasági oldala is: a szóban forgó régiókban egyaránt érintették a saját kezűleg létrehozott, nyilvántartásba nem vett szerszámokat és járműveket, valamint azokat a gazdasági tranzakciókat is, amelyek nem standardizált és nem felügyelt keretek között zajlottak. Ennek következménye volt például, hogy az illegálisan/féllegálisan fejtett szén ára és reálértéke változékony volt, hiszen folytonos társadalmi egyeztetéseknek rendelődött alá: egyszer drágábban, másszor olcsóbban mérték (például a közeli családtagoknak), miközben az értékesítők, legalábbis a városlakók véleménye szerint, kihasználták a tranzakciók informálisában rejlő potenciált (Wałbrzych térségében sajátos mértékegységként ismert az ún. wałbrzychi tonna, amely alatt kevesebb mint ezer kilogrammot értenek). Ugyancsak az informálisáshoz kötődött az a gyakorlat, hogy a munkanélküliek nagy része maga is vállalt hegesztőmunkát, villanszerelést és más hasonló szolgáltatásokat, és hogy a saját körű épületátalakítások nagy részét, például az elektromos hálózat, fűtés kialakítását is hatósági engedély nélkül végezték.

Ha az 1990-es évek új orientalizmussal átítatott közbeszéde szerint a demokratikus átalakulások vesztesei nem voltak képesek alkalmazkodni a kapitalista gazdasági szerkezet új követelményeihez, akkor az informális gyakorlatok megerősödése – beleértve a több forrásból való jövedelem maximalizálására tett kísérleteket, a találékonyt, a leleményességet és a kreativitás gyakorlatait – éppen arra világít rá, hogy a leszakadó társadalmi csoportok igenis nagy erőfeszítéseket tettek az új helyzethez való sikeres adaptálódás érdekében, s ezzel nem pusztán tárgyai, hanem alanyai voltak a változásoknak.

Ez a belátás abból a szempontból is rendkívül fontos, hogy segít feloldani azt a korábban már többször szóba kerülő feszültséget, amely az informális gyakorlatok felhalmozódott tudásként és az adott gazdasági helyzetre adott válaszként való értelmezése között látszólag fennáll. Michael Burawoy és Katherine Verdery a szocialista és a posztoszocialista életvilágok közötti komplex kapcsolat mellett érvelnek, hangsúlyozva, hogy a múlt átörökített hagyatéka a jelen viszonyaihoz való adaptációt segítette elő, vagyis a múlt kulturális örökségének átformálása a jelen szükségleteire adott válasz volt (Burawoy és Verdery 1999: 4, 12–14).

A posztoszocialista Lengyelország története azt bizonyítja, hogy bár a kilencvenes évek mély gazdasági válsága a múlté, az informális gyakorlatok – még ha szűkebb kereszetszintben is, de – továbbra is jelen vannak, és fontos szerepet játszanak bizonyos társadalmi csoportok túlélésért folytatott küzdelmében. Az informális gyakorlatok szerepét a posztoszocialista kutatások számos olyan értelmezési kerettel látták el, beleértve például a társadalmi adaptáció vagy az identitásképzés aspektusait, amelyek a jövőben további inspirációt jelenthetnek a témára irányuló vizsgálatok számára.

Összefoglalás

Az írás gondolatmenetének egyik fő következtetése, hogy az informális munkavégzés nem érthető meg a bér munka régiós beágyazódásának vizsgálata nélkül. A bérjellegű (fizetett bér munka) és a nem bérjellegű (informális, háztartási) munkaformák ugyanis nem ellen-

tétei egymásnak, hanem olyan szimbiózist alkotnak, amely képes hozzásegíteni a megfelelő jövedelmi forrásokhoz a félperiferikus országok – köztük Lengyelország és Magyarország – lakóit. E félperifériás helyzetből kifolyólag az informális gyakorlatok folyamatosan fontos szerepet játszanak a régió országaiban, bár az is igaz, hogy főként válságidőszakokban értékelődnek fel, amikor a bérjellegű munkavégzésből befolyó jövedelmek bizonytalanra válnak. Ebből a szempontból a két ország között rendszerszintű hasonlóság tapasztalható a válságciklusok megjelenése és az azokra adott társadalmi válaszok kapcsán. Az elemzésből kitűnik, hogy az államszocialista rendszereket is megrengető 1970-es évek eleji globális pénzügyi válság, valamint az 1990 után bekövetkező privatizációs hullám hogyan növelte az informális stratégiák szerepét az emberek megélhetésében.

A fenti elemzésből az is kiderül, hogy az informális gyakorlatok és az azokról való tudományos tudás termelését a helyi sajátosságok és a nemzetállami szinten megragadható politikatörténeti kontextus is erősen meghatározzák. Lengyelországban az informális stratégiák egyik fontos vetülete, hogy azok több történelmi időszakban is az országot megszálló, idegen hatalommal vagy az állami szervekkel szembeni ellenállásként értelmeződnek. Az informális hálózatok kiépülése így gyakran a nemzeti függetlenségi törekvések kontextusába ágyazódva jelenik meg, és politikai színezetet ölt. Magyarországon az informális gyakorlatok elterjedése jóval nagyobb mértékben támaszkodott az állam közreműködésére, ami alatt a második gazdasághoz köthető tevékenységek folyamatos legalizálását és azok társadalmi politikai elfogadását érthetjük.

Lengyelország és Magyarország esetében további tanulságokkal szolgál a tervgazdaságból a kapitalista gazdaságba való átmenet időszakának vizsgálata. Az államszocializmus időszaka Magyarországon és Lengyelországban egyaránt a tervgazdaság és az informális gazdaság szimbiózisát jelentette. Míg Magyarországon az informális gyakorlatok a felhalmozás és társadalmi mobilitás eszközeiként tűntek fel, addig Lengyelországban a hangsúly a hiánycikkekhez való hozzáférés elősegítésére esett. A két ország posztszocialista története párhuzamosan zajlott, hiszen a demokratikus átalakulások után mindkét országot súlyos munkanélküliség sújtotta, ami széles társadalmi csoportok elszegényedésével járt együtt. Mindez azt eredményezte, hogy a régió posztszocialista történetében az informális társadalmi gyakorlatok jól körülhatárolható társadalmi csoportokhoz kötődtek és a pusztá túlélésért folytatott küzdelem eszközeivé váltak.

Az informális gyakorlatok történeti kontinuitását és a régióban betöltött szerepét figyelembe véve az informális gyakorlatok és a félperifériás gazdasági helyzet kapcsolatát olyan dinamikus viszonyként kell elképzelni, ahol az informális társadalmi gyakorlatok örökségét a változó gazdasági körülmények újabb és újabb kihívások elé állítják, így a társadalmi szereplők arra kényszerülnek, hogy a múltban szerzett tudásukat a jelen szükségleteinek megfelelően alakítsák át és alkalmazzák, adott esetben előhívják vagy épp háttérbe szorítják. Meglátásunk szerint a félperifériás régióban az informális gyakorlatok hosszú időtartamú jelenléte folyamatos adaptációként érthető meg, amely egyszerre ágyazódik bele a világgazdasági rendszerbe és a lokális társadalmi-kulturális gyakorlatok világába.

A publikáció a Waclaw Felczak Alapítvány támogatásának köszönhetően valósult meg.

Hivatkozott irodalom

- Bocznymi drogami. Nieoficjalne kontakty społeczeństw socjalistycznych 1956–1989. Włodzimierz Borodziej – Jerzy Kochanowski (szerk.). Warszawa: Instytut Historyczny UW – Wydawnictwo TRIO.
- Böröcz József (2017): Kistérsadalom – kiskapuk. In *Hasított fa: a világrendszerek elméletétől a globális struktúráváltásokig*. Böröcz József (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 291–322.
- Buchowski, Michał (2006): The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly* 79(3): 463–482. DOI: 10.1353/anq.2006.0032
- Burawoy, Michael és Katherine Verdery (szerk.) (1999): *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham Boulder – New York – Oxford: Rowman & Littlefield.
- Csányi Gergely, Gagyai Ágnes és Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat* 24: 5–29.
- Dunaway, Wilma A. (2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat* 24: 53–87.
- Dunn, Elizabeth C. (2004): *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Durst, Judit (2016): New Redistributors in Times of Insecurity: Different Types of Informal Lending in Hungary. In *Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Micol Brazzabeni, Manuela Ivone Cunha és Martin Fotta (szerk.). New York: Berghahn, 49–67.
- Éber Márk, Gagyai Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* 21: 10–63.
- Falkowski, Mateusz (2011): *Biznes patriotyczny. Historia Wydawnictwa CDN*. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarnośći.
- Ferge Zsuzsa (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Budapest: Osiris.
- Ferragina, Emanuele (2009): The Never-Ending Debate About the Moral Basis of a Backward Society: Banfield and 'Amoral Familism'. *Journal of the Anthropological Society of Oxford* 1(2): 141–160.
- Fleck Gábor és Virág Tünde (2000): Élet a Bodza utcában: Partos beás közössége. In *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Kemény István (szerk.). Budapest: Gondolat, 81–139.
- Gábor R. István és Galasi Péter (1981): *A második gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Geröcs, Tamás és Pinkasz András (2017): Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In *Global Inequalities in World Systems Perspective. Theoretical Debates and Methodological Innovations*. Manuela Boatcă, Andrea Komlosy és Hans-Heinrich Nolte (szerk.). New York: Routledge, 131–153.
- Gombos Gyula (2002): A trivializálódás árnyékában (Lengyelország). In *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években*. Kovács Éva (szerk.). Budapest: Teleki László Alapítvány, 12–70.
- Grochola, Wiesława (2006): Slowo jak dynamit. *Karta* 49: 82–125.
- Gusti, Dimitrie (1976): *A monografikus szociológia*. Bukarest: Kriterion.
- Hann, Chris (1980): *Tázlár: a Village in Hungary*. Cambridge: Cambridge University Press (Changing Cultures series).
- Hann, Chris, Caroline Humphrey és Katherine Verdery (2002): Introduction: Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation. In *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Chris M. Hann (szerk.). New York – London: Routledge, 1–28.
- Hann, Chris és Keith Hart (2011): *Economic Anthropology. History, Ethnography, Critique*. Cambridge – Malden: Polity Press.
- Hart, Keith (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies* (11)1: 61–89. DOI: 10.1017/S0022278X00008089
- Hart, Keith (2000): *The Memory Bank: Money in an Unequal World*. London: Profile Books.
- Hart, Keith (2016): Afterword. In *Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Micol Brazzabeni, Manuela Ivone Cunha és Martin Fotta (szerk.). New York: Berghahn, 240–250.
- Jávor Kata, Molnár Mária, Szabó Piroska és Sárkány Mihály (2000): A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Paládi-Kovács Attila (szerk.). Budapest: Akadémiai, 977–1006.
- Juhász Pál (1991): Polgárosodás. *Századvég* 2–3: 181–183.
- Kemény István (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* 1: 36–48.
- Kemény István (szerk.) (2000): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Gondolat.

- Kochanowicz, Jacek (1998): Transformacja polska w świetle socjologii historycznej między Trzecim Światem a państwem opiekuńczym. *Kultura i Społeczeństwo* 42(1): 23–37.
- Kochanowski, Jerzy (2010a): Pionierzy wolnego rynku? Nieoficjalna wymiana handlowa między społeczeństwami krajów socjalistycznych. Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte. In *Bocznymi drogami. Nieoficjalne kontakty społeczeństw socjalistycznych 1956–1989*. Włodzimierz Borodziej és Jerzy Kochanowski (szerk.). Warszawa: Instytut Historyczny UW – Wydawnictwo TRIO, 109–144.
- Kochanowski, Jerzy (2010b): *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek” w Polsce 1944–1989*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton – Instytut Historyczny UW.
- Kovács Imre (1988): Polgárosodás, középértégesedés: Néhány észrevétel a mezőgazdasági kistermelőkről. *Szociológia* 18(2): 153–183.
- Kovács Éva (2008): „A beékelést kiküszöbölték”. Lengyel munkások Beremenden (1979–1981). *Regio* 19(3): 73–109.
- Kovai Cecília (2017): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Új Mandátum.
- Ledeneva, Alena (2018): Introduction: the Informal View of the World – Key Challenges and Main Findings of the Global Informality Project. In *The Global Encyclopaedia of Informality I*. Alena Ledeneva (szerk.). London: UCL Press, 1–27.
- Makovicky, Nicolette (2018): *Kombinowanie*: Agency, Informality, and the Poetics of Self in Highland Poland. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24(3): 1–19. DOI: 10.1111/1467-9655.12857
- Materka, Edyta (2018): Kombinacja. In *The Global Encyclopaedia of Informality II*. Alena Ledeneva (szerk.). London: UCL Press, 222–226.
- Mazurek, Małgorzata (2012): Keeping it Close to Home: Resourcefulness and Scarcity in Late Socialist and Postsocialist Poland. In *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Paulina Bren és Mary Neuberger (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 298–320.
- Mokrzycki, Edmund (1994): Nowa klasa średnia? *Studia Socjologiczne* 1: 37–52.
- Némédi Dénes (1985): *A népi szociográfia: 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- Paczkowski, Andrzej (1997): *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Pálfalvi Lajos (ford.). Budapest: 1956-os Intézet.
- Pine, Francis (2002): Retreat to the Household? Gendered Domains in Postsocialist Poland. In *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Chris M. Hann (szerk.). New York – London: Routledge, 95–113.
- Polese, Abel, Kovács Borbála és Jancsics Dávid (2017): Informality ‘in Spite of’ or ‘Beyond’ the State: Some Evidence from Hungary and Romania. *European Societies* (20)2: 207–235. DOI: 10.1080/14616696.2017.1354390
- Pulay Gergő (2012): A civilizált, a csavargó, a rafinált és a balek: utcai élet és informalitás egy bukaresti szegényegyedben. *Beszélő* (17)1: 3–24.
- Pulay, Gergő (2017): *Street Life, Value and Exchange in a Poor Neighborhood of Bucharest*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest: Central European University.
- Rakowski, Tomasz (2009): *Lowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria.
- Rév, István (1998): Retrotopia: Critical Reason Turns Primitive. *Current Sociology* (46): 51–80. DOI: 10.1177/0011392198046002006
- Ries, Nancy (2009): Potato Ontology: Surviving Postsocialism in Russia. *Cultural Anthropology* (24)2: 181–212. DOI: 10.1111/j.1548-1360.2009.01129.x
- Sampson, Steven L. (1987): The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* (493)1: 120–136. DOI: 10.1177/0002716287493001009
- Sárkány Mihály (1983): A lakodalom funkciójának megváltozása falun. *Ethnographia* (94): 279–285.
- Sevcenko, Olga (2015): „Tűzvész esetén”. Fogyasztás, biztonság és a tartós fogyasztási cikkek jelentése egy átalakuló társadalomban. *Regio* (23)2: 212–241. DOI: 10.17355/rkkpt.v23i2.70
- Sik Endre (1986): *Az örök kaláka*. Budapest: Gondolat.
- Sik Endre (1996): Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarokról. Adalék a második gazdaság hazai esztétikájához. *Közgazdasági Szemle* (43)4: 704–725.
- Skąpski, Łukasz (2009): *Maszyny. „Samy” z Podhala – Machines. Homemade tractors from Podhale, Poland*. Kraków: Fundacja Sztuk Wizualnych.
- Sosnowska, Anna (1998): Teorie zmiany i rozwoju społecznego a zmiany w Europie Wschodniej. O potrzebie perspektywy globalnej. *Kultura i Społeczeństwo* 42(1): 61–72.
- Sowiński, Paweł (2011): *Zakazana książka. Uczestniczy drugiego ubiegu 1977-1989*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

- Steiner, Peter (2008): Introduction: On Samizdat, Tamizdat, Magnitizdat, and Other Strange Words That Are Difficult to Pronounce. *Poetics Today* 29(4): 613–620. DOI: 10.1215/03335372-079
- Stewart, Michel (1994): *Daltestvérek: az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* (12)4: 34–50.
- Szczepański, Marek S. (1998): Regionalizm górnośląski. Między plemiennością i systemem globalnym. *Kultura i Społeczeństwo* 42(1): 3–22.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út. Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Tarkowska, Elżbieta (1998): Ubóstwo w byłych PGR-ach: w poszukiwaniu dawnych źródeł nowej biedy. *Kultura i Społeczeństwo* 42(1): 91–104.
- Tarkowska, Elżbieta (2000): Bieda, historia i kultura. In *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*. Tarkowska, Elżbieta (szerk.). Warszawa: Typografia, 9–25.
- Tarkowska, Elżbieta és Jacek Tarkowski (1994): „Amoralny familizm”, czyli o dezintegracji społecznej w Polsce lat osiemdziesiątych. In *Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 263–281.
- Tarkowski, Jacek (1994): Sprawność gospodarcza jako substytut legitymizacji władzy w Polsce powojennej. In *Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 67–84.
- Thomas, William Isaac és Florian Znaniecki (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában I*. Budapest: Új Mandátum.
- Valuch Tibor (2004): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.
- Valuch Tibor (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris.
- Verdery, Katherine (1983): *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Vidacs Bea (1985): Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen. *Ethnographia* (96): 509–529.
- Vidra Zsuzsanna (2013): Formális és informális megélhetési kényszerek. In *Kint és bent: lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. Kovács Éva, Vidra Zsuzsanna és Virág Tünde (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 57–77.
- Vigvári, András és Gerőcs Tamás (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia* 62(1): 85–104. DOI: 10.1515/subbs-2017-0006
- Warzywoda-Kruszyńska, Wielisława (1998): Wielkomięjscy biedni – formująca się *underclass*? Przypadek klientów pomocy społecznej. *Kultura i Społeczeństwo* 42(2): 35–52.
- Wiśniewski, Andrzej (1987): Konsumenci czy prosumenci? *Życie Gospodarcze* [5 kwietnia] 42(14): 11.

